

УДК 808.26

А.М.МІХАЛЕВА

ТЭРМІНЫ ТЭХНАЛОГІІ МАШЫНАБУДАВАННЯ СА СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫМ ДЭРЫВАТАМ -ЛЬНІК

Беларускае тэрмінаўтварэнне тэхналогіі машынабудавання катэгорыі прадметаў, з'яў характарызуецца наяўнасцю большасці ўласцівых агульналітаратурнай мове афіксальных словаўтваральных мадэлей (праўда, з істотнымі адрозненнямі паводле іх колькасці і прадуктыўнасці).

Да высокапрадуктыўных ў тэрміналогіі машынабудавання катэгорыі прадметаў, з'яў адносіцца мадэль з уласна беларускім суфіксам -льнік.

Тэрміны са структурнай часткай -льнік утвораны ад асноў незапазычаных дзеяловаў, служаць для намінацыі прадметаў, прыстасаванняў, іх актыўных частак, хімічных рэчываў паводле іх прызначэння або ўласцівасцей. Напрыклад: *выключальнік, выштурхвальнік, злучальнік, змяшальнік, лічыльнік, мацавальнік, накіравальнік, напам'янальнік, нагнятальнік, падаўжальнік, пераклучальнік, рассякальнік, расцякальнік, саштурхвальнік, трымальнік, тушыльнік, укладальнік (вг.тэхн.); выгрузальнік, выціскальнік, кантавальнік, памнажальнік, пераўтваральнік, размеркавальнік, сілкавальнік, скідальнік, узмацняльнік, шукальнік (АВГ); акісляльнік, асушальнік, ачышчальнік, напам'янальнік, паглынальнік, размякчальнік, раскісляльнік, растваральнік (хім.); адбівальнік, узбуджальнік (фіз.); засцерагальнік, размыкальнік (эл.тэхн.); пашыральнік (пнеўм.); перагужальнік (маш.буд.)* і інш.

Гэты словаўтваральны тып з'яўляецца вельмі прадуктыўным у навукова-тэхнічнай тэрміналогіі, што адрознівае яго ад агульналітаратурнага словаўтварэння, дзе падобных лексем ужываецца значна менш. У рускай мове беларускім тэрмінам з суфіксам -льнік амаль цалкам адпавядаюць тэрміны з суфіксам -тель, а ўтварэнні з суфіксам -ник адзінкавыя: *растекатель, удлинитель, соединитель, гаситель, выключатель, выталкиватель, держатель, замедлитель, заполнитель, сталкиватель, смешиватель, переключатель, рубильник*. Часам беларускаму суфіксу -льнік адпавядае рускі -чик: бел. *лічыльнік* – рус. *счётчик*. Зрэдку – у рускай мове сустракаюцца формы з -льник: бел. *паяльнік (літоўнік)* – рус. *паяльник*.

Утварэнні на -льнік, -нік, -ік прыцягваюць асаблівую ўвагу даследчыкаў. Генетычная прырода і структура фарманта -льнік вытлумачаецца неадзначна. У навуковых даследаваннях сцвярджаецца, што на базе старажытнага суфікса -к узніклі вытворныя суфіксы, у ліку якіх суфікс -ік-, а на базе старажытнага суфікса -н- – вытворныя суфіксы прыметнікаў, сярод якіх -льн.¹ П. У.Сцяцко лічыць, што фармант -льнік мог утварыцца з элемента -ннік як вынік дысіміляцыі -нн (збіраннік – збіральнік).² У.Піскун прапаноўвае мадэль лексем на -льнік як «аснова дзеяслова + інтэрфікс -ль- + суфікс -ік»³. Б.Хацкевіч у словах гэтага тыпу вылучае суфікс -альнік (вытворны ад суфікса -нік): *пераўтваральнік, шукальнік*.⁴

П. Вярхоў, у працах якога знаходзім грунтоўнае даследаванне гэтага і інш. вытворных суфіксаў, адносіць поліфанемны фармант -льнік да прадуктаў перамеркавання асновы на карысць праславянскага аднафанемнага суфікса -к, што знаходзіць адлюстраванне ў фрагменце прапанаванай даследчыкам схемы працэсу ўтварэння: *-к → -ік → -нік → -льнік*.⁵ Прычым адзначаецца, што ўскладнены словаўтваральны фармант -льнік – гэта вынік перараскладання асноў на -л на карысць суфікса -нік, які служыў для ўтварэння новых слоў, пераважна ад дзеяслоўных асноў на -АТИ. У старажытнай мове аддзяяслоўныя ўтварэнні з -льнік служылі, галоўным чынам, для абазначэння катэгорыі асобы.⁶

Поліфанемны суфікс *-льнік* лічыцца усходнеславянскім наватворам, які пачаў актыўна выкарыстоўвацца ў XIX – XX стст. пад уплывам народна-дыялектнай мовы, дзе формы з *-льнік* былі шырока распаўсюджаны.

Спецыфіку тэхнічных утварэнняў на *-льнік* складае тая акалічнасць, што сэнс такіх тэрмінаў можа быць вытлумачаны як з дапамогай дзеясловаў, так і з дапамогай прыметнікаў: *перагрузжальнік* – перагрузжальнае прыстасаванне (механізм) і *перагрузжальнік* – прыстасаванне (механізм), які прызначаны перагружаць (для перагрузкі).

Магчымасць суаднесення тэрмінаў на *-льнік* як з матывавальнымі дзеясловамі, так і з матывавальнымі прыметнікамі дапускае існаванне двайной матывацыі.

Згодна з гэтым навукоўцы сцвярджаюць: «некаторыя назоўнікі суадносяцца як з дзеясловамі, так і з прыметнікамі ў складзе сінанімічнага словазлучэння: *ахаладжальнік* – ахаладзіць і ахаладжальны апарат. У апошнім выпадку такія назоўнікі на *-льнік* могуць разглядацца як утварэнні з *-ік*.⁷ Гэтую ж думку падтрымлівае А. Губкіна – аўтар артыкула «Словаўтваральная характарыстыка назваў асоб паводле дзейнасці».⁸

Як вынік двайной матывацыі – у «Марфемным слоўніку беларускай мовы» вышэйназваныя тэхнічныя назоўнікі на *-льнік* маюць розны словаўтваральны падзел тэрмінаў на *-льнік*. У складзе адных тэрмінаадзінак выдзяляецца суфікс *-льнік*, у складзе другіх суфікс *-ік*. Напрыклад, *акісля[-льн-ік]*, *змяша[-льн-ік]*, *лічы[-льн-ік]*, *выключа[-льн-ік]*, *размеркава[-льн-ік]*, *узмацня[-льн-ік]*, і *пераключач[-льнік]*, *распыля[-льнік]*, *трыма[-льнік]*, *тушы[-льнік]*, *ушчыльня[-льнік]*, *шука[-льнік]*, *уклада[-льнік]*. Верагодна, аўтары слоўніка пры дыферэнцыяцыі суцэльнага фарманта *-льнік* або члянмага *-льн-ік* кіраваліся наяўнасцю або адсутнасцю адпаведнай прыметнікавай формы. Аднак у сучаснай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі з пастаянна ўзбагачаемай паняццёва-тэрміналагічнай базай практычна кожны з прыведзеных тэрмінаў мае словаўтваральнае гняздо, прадстаўленае рознымі часцінамі мовы, у тым ліку ад'ектыўнай формай (*ушчыльняльны*, *тушыльны*, *укладальны*, *пераключальны*, *распыляльны*, *шукальны*). Прычым не у апошнюю чаргу гэта звязана з выразнай тэндэнцыяй да ўтварэння ад'ектываў данага тыпу замест ранейшых дзеепрыметнікаў незалежнага стану цяперашняга часу з суфіксам *-уч(-юч-)*, *-ач(-яч-)*.

На нашу думку, мэтазгодна выдзяляць у разгледжаных тэрмінах састаўны суфікс *-льнік*, бо менавіта гэты афікс аб'ядноўвае ўсе гэтыя тэрмінаадзінікі і адрознівае іх ад іншых словаўтваральных тыпаў (у тым ліку ўтварэнняў з суфіксам *-ік*).

Адносна суфікса *-ік* вядома, што ён функцыянальна быў прызначаны служыць для ўтварэння галоўным чынам асабовых назоўнікаў мужчынскага роду ад прыметнікавых і дзеепрыметнікавых асноў. Характарызуючы фармант *-ік*, навукоўцы звычайна падзяляюць адзінае меркаванне аб яго нізкай прадуктыўнасці ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы і падкрэсліваюць высокую прадуктыўнасць словаўтваральных тыпаў са складанымі суфіксамі, якія ўзніклі як вынік ускладнення першапачатковага простага суфікса (у тым ліку *-льнік*)⁹.

У сучасным тэрмінаўтварэнні суфікс *-льнік* прымяняецца пры намінацыі не толькі асоб паводле дзеяння. Неабходна адзначыць высокую ступень спецыялізацыі фарманта *-льнік* у галіне тэхнічнай тэрміналогіі. Лексемы са структурным элементам *-льнік* называюць як утваральніка дзеяння, так і механізмы, апараты, прыстасаванні, рэчывы. Суфікс *-льнік* найчасцей далучаецца да дзеяслоўнай інфінітывнай асновы на фінальны галосны *-а* (радзей *-і*, *-ы*), які захоўваецца перад суфіксам: *злучальнік* – *злучаць*, *растваральнік* – *раствараць*, *лічыльнік* – *лічыць*.

Намі была зроблена спроба прасачыць гістарычны шлях выяўленых тэрмінаадзінак ТМ з элементам *-льнік* у іх адносінах з тэрмінамі з элементам *-цель* і

інш. у лексікаграфічных і навукова-даследчых працах з 1930-х гг. і па сённяшні дзень і атрымана наступная карціна: асноўная частка такіх адзінак падаецца аднастайна з суфіксам *-льнік* (*злучальнік, падаўжальнік, выключальнік, трымальнік, напайняльнік, лічыльнік, пераключальнік, шукальнік, нагнятальнік і інш.*). Лексе-мы з тымі ці іншымі адрозненнямі зведзены ў табліцу. Калі ў выданні адсутнічае адпаведнік з элементам *-льнік*, але ёсць іншыя адпаведнікі, яны пададзены ў табліцы. Калі адпаведнік адсутнічае, то пададзены суадносныя дзеясловы або прыметнікі (дзеепрыметнікі).

Тэхнічная тэрміналогія 1932	РБС - 1953	-РБС па машына-будаванні 1998	РБС - 1994	РБПС - 1997	Іншыя слоўнікі
замаруджальнік зацішальнік	-	запавольнік	запавольнік	запавольнік	-
ачышчальнік ачысцільнік	ачышчальнік	ачышчальнік	ачышчальнік	ачышчальнік	-
вярцельная (дымавая засаўка)	вярчальны	аварачальнік	-	вярчальнік	-
-	даставаць вымаць выцягваць	здабываць здабываны	даставаць, выцягваць вымаць здабываць	выдалацьнік	-
выцясяняльнік	-	выціскальнік	-	выцясяняльнік	-
глушыльнік	выгружчык глушыцель	выгружалінік глушнік	выгружалінік глушыцель	- глушыцель	- глушыцель (РБС-62)
-	аслабіцель	-	аслабіцель	аслабіцель	аслабіцель (БРС-88)
-	замацавальнік	замацавальнік замацоўнік	замацавальнік	замацавальнік	-
-	тэх. умацавальны	мацавальнік	змацавальнік (але умацавальны мацаваць)	змацавальнік	-
змешвальнік	змяшальнік	змяшальнік	змешвальнік змяшальнік	змешвальнік	змешвальнік (БРС-88)
нагнятальнік нагоннік	нагнятальны	нагнятальнік	нагнятальнік	-	-
указальнік	паказальнік	паказальнік	паказальнік	паказальнік	указальнік паказальнік (БРС-62)
расшыральны	расшыральнік	пашыральнік	расшыральнік	расшыральнік	-
распыльнік	распыляльнік	распыльнік	распыляльнік	распыляльнік	распыляльнік (БРС-91)
пажыўнік пажыўляльнік	сілкавальнік	сілкавальнік	сілкавальнік	сілкавальнік	-
гашаная (вапна)	тэх. гасіцель + гасільнік	тушыльнік	гасільнік	гасільнік	гасіцель (РБС-62)
-	акісляльнік	акісляльнік	акісляльнік	-	акіспіцель+ хім. акісляльнік (БРС-88)
-	разрыхляльнік	-	рыхліцель (тэх.)	разрыхляльнік	разрыхляльнік (БРС-62)

Як бачым, тэрміны гэтага тыпу ў слоўніках розных гадоў у абсалютнай большасці выпадкаў маюць структурны элемент *-льн-ік*. Частка тэрмінаадзінак, адлюстраваных у табліцы, мае сінанімічныя формы з іншымі суфіксамі (*-нік, -чык, -цель: нагоннік, глушнік, выгрузчык* і інш.) або з адрозненнямі ў фанетычным афармленні асновы (*сілкавальнік – пажыўляльнік* і інш.).

У слоўніку «Тэхнічная тэрміналогія» (1932) падаюцца толькі формы на *-льн-ік, -нік*, якія цалкам адпавядаюць натуральнаму стану беларускай мовы. Штучныя формы на *-цель* («*сляпое*» калькаванне славянскага *-тель*, пашыранага ў рускай мове) адсутнічаюць зусім.

У РБС – 53 зафіксаваны аналагічныя формы тэхнічных тэрмінаў на *-льн-ік* побач з адзінкавымі на *-чык* і *-цель* (*выгрузчык, гасіцель, глушыцель*). Асобныя лексемы маюць варыянты (*гасільнік – гасіцель*) з мэтай адрознення намінацый розных тэхнічных паняццяў.

У БРС – 88 побач з тыповымі беларускамоўнымі формамі з *-льн-ік* прысутнічаюць недакладнасці тыпу *акісліцель* і *акісляльнік* (другая лексема мае памету «*хім.*»), што абумоўлена неабгрунтаванай дэферэнцыяцыяй значэнняў агульнатэхнічнай намінацыі і назвы хімічнага рэчыва (*-аў*). У слоўніках іншых гадоў размежавання форм гэтых і большасці іншых тэрмінаў не назіраецца, бо для пэўнай часткі тэрмінаадзінак данага тыпу характэрна аманімічнасць намінацый паняццяў розных (часцей сумежных) галін, што не парушае патрабавання дакладнасці пры ўвядзенні гэтых тэрмінаадзінак у неабходны кантэкст. Напрыклад, *напаўняльнік* – спецыяльнае рэчыва, якое дабаўляецца да іншых рэчываў для паляпшэння эксплуатацыйных уласцівасцей матэрыялаў і *напаўняльнік* – механізм, які служыць для напаўнення ёмістасці рэчывам або якім-н. прадуктам вытворчасці; *пераўтваральнік* – вымяральны сродак для апрацоўкі інфармацыі ў форму, зручную для яе перадачы, пераўтварэння і захавання, але недаступнай для непасрэднага ўспрымання назіральнікам (метр.) і *пераўтваральнік* – зваркавы аргэат з прыводным электрарухавіком (зварка).

Відавочна, што слоўнікі адлюстравалі спецыфіку беларускай тэрміналогіі і зафіксавалі галоўным чынам тэрмінаадзінкі данага словаўтваральнага тыпу з суфіксам *-льнік*. Русіфікацыйныя працэсы ў розныя паслякастрычніцкія гады не аказалі істотнага ўплыву на гэтыя адзінкі ў лексікаграфічнай галіне.

Праўда, ў некаторых навуковых працах савецкага перыяду зрусіфікаваныя тэрміны на *-цель* не лічацца парушэннем нормы. Верагодней за ўсё, аўтары артыкулаў і дапаможнікаў аддавалі даніну часу, сцвярджаючы: «Любопытно, что в современном белорусском языке встречаются случаи сочетания суффиксов *-цель* и собственно белорусскими по происхождению основами (*восстановитель – аднавіцель, усилитель – узмацніцель*...). Это объясняется во многом влиянием русского языка»¹⁰. Так, у «Граматыцы беларускай мовы» (1962) пры разглядзе суфіксальнага ўтварэння назоўнікаў спачатку апісваецца «тып высокапрадуктыўны» з суфіксам *-льнік*, што служыць для абазначэння прадметаў, прылад ці рэчываў па іх прызначэнні або ўласцівасцях (*акісляльнік, апыляльнік, выключальнік* і інш.), затым – «тып малапрадуктыўны» з суфіксам *-цель* (*аднавіцель, аслабіцель, закрэпіцель*, – і тут жа падаецца варыянт *выключацель*).

Замацаваныя, на жаль, і ў пазнейшых лексікаграфічных і навуковых выданнях утварэнні з суфіксам *-цель* («*маслены выключачель*» у «Тлумачальным слоўніку» (1996), «*вогнетушыцель*», «*вьявіцель*», «*глушыцель*», «*гукаглушыцель*», «*пнеўмаглушыцель*», «*гучнагаварыцель*», «*көрнарвацель*» у РБПС – 97; «*глушыцель*», «*праявіцель*» у «Сучаснай беларускай літаратурнай мове. Пад арг. Яўневіча» (1997) і інш. працах 90-х гг.) паступова былі выцеснены і заменены на варыянт з характэрным для беларускай мовы суфіксам *-льн-ік*.

Праведзенае намі супастаўленне дазваляе зрабіць выснову, што рускамоўныя тэндэнцыі не закранулі карэнным чынам тэхнічных утварэнняў на *-льнік* і калькаванне рускамоўнага суфікса *-цель* не прыжылося ў беларускай мове, за выключэннем нешматлікіх прыкладаў, якія маюць эквіваленты з *-льн-ік* тыпу *глушыцель* – *глушнік*, *глушыльнік* і інш., і ёсць пераканаўчыя падставы не пагадзіцца са спробамі асобных сучасных мовазнаўцаў апраўдаць выкарыстанне запазычанага агентаўнага суфікса *-цель* «у інтарэсах захавання мілагучнасці беларускага дэрывата (*кернараецель*)»¹¹.

ЛІТАРАТУРА

1. *Шакун Л.М.* Словаўтварэнне. – Мн., 1978. – С. 30.
2. *Сцяцко П.У.* Беларускае народнае словаўтварэнне. – Мн., 1977. – С. 52.
3. *Піскун У.* Пра словаўтваральны тып і словаўтваральную мадэль. Беларуская мова і мовазнаўства. Вып.3. – Мн., 1975. – С. 122.
4. *Хацкевич В.Б.* Суффиксальное словообразование существительных в современном белорусском языке: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Мн., 1956. – С. 6.
5. *Вярхоў П.* Суфікс *-ік* у беларускай мове // Народная асвета. – 1969. – № 10. – С. 45.
6. *Верхов П.* Суффиксальное словообразование существительных в белорусском языке XV – XX веков: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Минск, 1970. – С. 13.
7. Беларуская граматыка. – Мн., 1985. – С. 223.
8. *Губкіна А.* Словаўтваральная характарыстыка назваў асоб паводле дзейнасці // Роднае слова. – 2000. – № 11. – С. 38.
9. Гл.: *Косовский Б.* Из истории суффикса *-ик* и его производных в бел. яз. Труды по языкознанию БГУ. Вып. 1. – Мн., 1958. – С. 121; *Хацкевич В.* Суффиксальное словообразование... – С. 6.
10. *Павленко Н.А.* Эквиваленты *-тель* русского языка в современном бел. яз. Сборник науч. работ. Вып. 11. 1967. – С. 238.
11. *Люшцік У.В.* Структурныя судносіны марфем *-льнік/-цель* у тэрміналогіі нафтаі газаздабычы. – Беларуская лінгвістыка. – 1993. – Вып. 40. – С. 68.

SUMMARY

*The article is devoted to the consideration of structural and lexical peculiarities of terminological pattern with *-lnic* in machine-building.*

The problems of terminology are actual for modern linguistics. The scientific researches of genetic nature and structure of the given pattern enabled to draw a conclusion about its efficiency. The theoretical theses are corroborated by facts.